носини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. Горобець.– К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 20-24.

[12] Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавл. – №1. – С. 763; Синбирский сборник. – Ч. 2. – № 20. – С. 57 тощо.

[13] Акты ЮЗР. – Т. 4. – № 25. – С. 35-36.

[14] Див.: Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 33-43.

[15] Див.: Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К., 1999. – Т. 10. – С. 126-127.

[16] Ширше див.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / В. Горобець. – К., 2013.

[17] Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998.

[18] Див.:Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К., 1996.

Отримано: 09.11.2016 р.

Тарас Чухліб

«ОТЧИЗНА НАША УКРАЇНА», «ПРИРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ДІТИ», «УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ»: ПАТРІОТИЧНА ЛЕКСИКА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Діахронно-семантичне вивчення функціонування іменника «Україна» та похідного від нього прикметника «Українний / Український»[1], а також процесу уживання пов'язаних з цими означеннями синтаксичних конструкцій і лексичних моделей в офіційному дискурсі Війська Запорозького є надзвичайно актуальною проблемою сучасної вітчизняної історіографії ранньомодерної доби. Досліджувані нами історичні поняття почали активно впроваджуватися у мовну практику нашої країни за доби правління гетьмана Богдана Хмельницького та набували нового смислового, в т. ч й патріотичного, навантаження в офіційній, напівофіційній й приватній лексиці козацької старшини вже під час гетьманування Петра Дорошенка[2].

Насамперед потрібно звернути увагу на факт набуття нового смислового звучання на колишніх східних теренах Речі Посполитої лексем як «Українне/Українське поспільство» та «Українські обиватели/жителі», а ці словосполучення раз-по-раз застосовувалися у мовній практиці Корони Польської ще впродовж першої половини XVII ст. У лютому 1666 р. гетьман Петро Дорошенко

відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями від Війська Запорозького. У дипломатичній «Інструкції» наданій послам, зокрема, відзначалося, що «[...] Ми всі, ***обиватели українські***[3] [...] прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»[4]. З свого боку, король[5] та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, але й ***«усього поспільства українського»***[6]. Як бачимо, у даному випадку понятійні словосполучення «українські обиватели» та «українське поспільство» вживалося стосовно підлеглого населення гетьману Війська Запорозького Петрові Дорошенкові, який у той час поширював свою владу на «правий берег» Дніпра – територію Київського, Брацлавського і частково Подільського воєводств. У той же час гетьман звертався до Яна II Казимира з проханням дозволити йому вибирати з місцевого населення ***«українську індукту»***[7].

5 липня 1666 р. у листі до генерального старшини Івана Груші Петро Дорошенко писав з Чигирина: «[…] На загальну завжди видаю потребу: для чого як у всіх ***Українських городах*** Його Королівської Милості, так і в Любарі […]; А з ***України*** то Вашій Милості повідомляю, що хан новий бажає дуже жити в приятельстві з Військом Його Королівської Милості Запорозьким»[8]. У листі до великого коронного маршалка Речі Посполитої Яна Собеського від 26 вересня того ж року Дорошенко скаржився на дії польського війська, які «в значних діях його жовнірів на той час ***в Україні*** перебуваючи, звичайним козакам, кривд [завдавали]»[9]. У черговому листі до коронного маршалка від 1 листопада гетьман повідомляв: «…І війська Й[ого] К[оролівської] М[илос]ці Коронні ***в Україні*** залишаються…, щоб не ображати при мені досконалого війська, не захотіли ***в Україні***, а пішли за Дніпро»[10]. Восени 1666 р., виправдовуючись перед Яном II Казимиром, Петро Дорошенко писав, що отримав гетьманський титул без дозволу польського короля тому, що бачив «велику руїну цілої України» і лише задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови»[11]. У листі від 1 листопада до великого коронного гетьмана Яна Собеського гетьман писав: «…як вірний підданий Його Королівської Милості… військ Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті коронних, що ***в Україні залишаються***… не зганяв із становиськ»[12].

Промовистими з огляду на негативну оцінку гетьманом Петром Дорошенком умов Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою і Московським царством були його слова в одному з листів до кримського хана Аділ Гірея у травні того ж року: «[…] Ми однак довіряти не можемо, щоб ***краєві нашому***, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів»[13]. А вже на початку липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з Матвієм Раткевичем-Портянкою були прийняті султаном Османської імперії. Цікаво, що посол Речі Посполитої Є. Радзієвський, який у той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що ***Україна так далека від підданства Польщі***, як далеке небо від землі»[14]. Отже, «Україна» усвідомлювалася гетьманом та старшиною як «край наший», який

не хотів визнавати політичної залежності від Речі Посполитій. Такий висновок підтверджує і зміст гетьманського листа від 23 листопада до литовського князя Богуслава Радзівіла: «…Утиснуто залогами, ***вислане в Україну*** військо поводиться, мов у ***ворожому краю***: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове посли наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводиться не як у ***державі Короля Й[ого] М[ило]сті***, а як у ***ворожому краю***, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом»[15].

Описуючи складне міжнародне положення Війська Запорозького у зв'язку з положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р. гетьман Петро Дорошенко у листі до господаря Молдавського князівства писав наприкінці року: «Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік Пакти (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. – *Т. Ч.*), починають наступати з військовою потугою ***на Україну***»[16]. На грудневих переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським Дорошенко говорив, що в «їх де ***Україні*** до того часу Татари розорення вчинять…; і Великого Государя ***під Малоросійські і Українні городи*** війною почнуть ходити»[17]. У цей час гетьман заявляв представникам Московського царства наступне: «І за моїм старанням не тільки ***цей бік України***, де ми зараз живемо, під руку Його Царської Величності віддано буде; але ще і все належне поки ***державі, тобто Князівство Руське***, ограничене було: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, ті головні міста Князівства Руського, маю до Бога мого надію, аж по те ограничено буде, то Князівство Руське богоспасимого города Києва давньої столиці…; ***Україна вся*** б спокійно прожила»[18]. З цього уривку гетьманської промови стає зрозумілим, що: по-перше, «Україна» мала «цей» і «той» «боки» (Правобережжя і Лівобережжя), що об'єднувалося займенником «вся»; по-друге, «Князівство Руське» виступало синонімом «України» і називалося «державою»; по-третє, територіальні претензії гетьмана сягали меж Руського воєводства Корони Польської.

* * *

Як свідчив у грудні 1667 р. стосовно владних амбіцій Петра Дорошенка представник московського воєводи Федір Чекаловський: «Петр Дорошенко якое дело мыслит, чтоб ***всю Украину высвободить и городы под свою власть все взять…***; А к Королю Его Мости на сейм посылает он Дорошенко посланцов своих, и, будучи на сейме, просить у Его Королевской Милости и у сенаторов и Речи Посполитой многих ***городов Украинных***»[19]. Проблема територіальної цілісності Війська Запорозького у цей час була дуже актуальною для гетьманського уряду, про що, зокрема, свідчить відповідь рідного брата гетьмана, полковника Григорія Дорошенка (спільно з писарем Л. Буслевичем) на статті

московського стольника В. Тяпкіна від 20 січня 1668 р.: «[…] І гетьман Виговський і уся їх військова старшина і духовні стани руками своїми підписали на том, що ***усій Україні обопольних народов Дніпра***, окрім Його Королівської Величності, ні у якого Великого государя християнського у підданстві не бути…»[20]. В одному з листів до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. Петро Дорошенко говорив про те, що він зараз мусить добре думати над тим, «щоб край наший [не] знесли Москва з Поляками…, щоб якихось злих задумів над нами і ***цілою Україною*** виконати не хотіли»[21].

На початку 1668 р. в офіційній лексиці гетьмана Петра Дорошенка з'являються такі нові патріотичні словосполучення як «природні українські діти» (тобто народжені на території «України» особи, а не «іноземці») та «природні українські козаки» (у сенсі – народжені «в Україні» особи, що належали до козацького стану). «…Над козаками на гетьманство, на полковництво, на сотництво і на усілякі уряди обирали їм козакам ***своїх природних і старих козаків***, кого військом полюблять, а іноземців і ***не природнім українським дітям*** ні в які начальства і уряди не вибирати; а зараз у Великого Государя, його царської величності, вибраний в гетьмани не ***природній український козак***; також де і інші полковники і урядники у Його Царської Величності над козаками багато іноземців, Волохи і не природні козаки…»[22]. 30 квітня того ж року Петро Дорошенко звертався до московського воєводи у Києві П. Шереметєва: «…Тільки остерігаю цілості ***Українної країни*** і в ньому святого православ'я і добра посполитого і образ Війська Запорозького, як мені належить; між народом же християнським зовсім не бажаю кровопролиття»[23]. На початку червня того ж року Петро Дорошенко писав до господаря Волоського князівства: «Той неприятель (Корона Польська. – *Т. Ч.*), не тільки чекає на згубу ***нашої України***, але й пресвітлій Порті Отоманській доброго не зичить»[24]. А у липні 1668 р. гетьман Петро Дорошенко з обозу під Голтвою писав до Варшави: «[…] І щоб святий мир установився ***в Україні***»[25]. Цікаво, що у жовтні т. р. у коронній канцелярії у Варшаві видали інструкцію священику Вас'яну Загаєцькому (Савчаку), що був намісником Антонія Вінницького, lt говорилося, що «Дорошенко ***іменем Війська Запорозького і цілої України*** посилав, піддаючися в протекцію цесаря Турецького»[26].

В універсалі гетьмана Петра Дорошенка від 1 січня 1669 р. писалося: «…Порадував був Господь Бог ***нашу занепадаючу Україну*** і об'єдналися поки до першої згоди і любовного з'єднання братського ***обидві сторони Дніпра***, під стародавній регімент гетьманства нашого совокупилися»[27]. В іншому січневому тогорічному універсалі гетьман відзначав: «…Ні про що інше, тільки щоб ***Отчизну нашу Україну*** до останку спустошили і в кінець розорили, у чому їм Боже не поможи…; щоб ***нашу милу Отчизну*** при цілості стародавніх вольностях в бажаному мирі, за регіментом мого гетьманства, могли скоро оглядати…; щоб я війська їхні мав наводити ***на Україну***...»[28]. У гетьманському універсалі від 4 січня т. р. до Ніжинського полку Війська Запорозького відзначалося: «…***Отчизну нашу Україну*** до останку спустошили і повністю розори-

ли…; Ради цього надія на Бога, коли ***вся Україна постійно за свою образу взялася, на них руку підніме,*** що неприятелі скоро, як багато їх вже в свою землю пішло, з соромом ***з України*** відходити будуть»[29].

12 лютого 1669 р. гетьман Петро Дорошенко писав до московського князя Г. Ромодановського з Чигирина: «…Від віків в єдиному союзі ***перебуваюча Україна***, яка через ті роки багато кров'ю облилася, і знову у різність приходила»[30]. Цього ж місяця Дорошенко розсилав свої закличні універсали на Лівобережжі: «І то можливо що неприятель їх пожурить, що ***вся Україна в єдинстві перебувала під одним їх начальством***…; але купно про обидві сторони і про ***всю Україну***, щоб при цілості церков Божих і при непорушених вольностей і при бажаному мирові нероздільно перебувала, турбується…; але краще б для остаточного ***України*** їхньої заспокоєння і умиротворення комісія була б призначена у Києві, на якій би і вони своїх людей маючи, що потрібно б домовлятися могли »[31]. 19 лютого правобережний гетьман писав до московського воєводи П. Шеремєтєва: «…Бусурманські неприятельські наїзди до цього часу, аж покуль з ***України*** вийшли…; тепер, коли за допомогою Бога всемогутнього, неприятелів бусурман з ***Української землі*** вигнали…»[32].

17 квітня 1669 р. у листі до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича гетьман Петро Дорошенко знову ужив в одному реченні слова «Отчизна» та «Україна»: «…Тільки щоб справи ***в Отчизні*** заспокоїв під владою православною, в єдиній раді усі, а не розділеною ***Україні*** перебувати»[33]. А 18 квітня у листі до Вселенського Олександрійського патріарха Паїсія гетьман написав «смуту України»: «[…] А про воєвод і про ратних Його Царської Величності людях, в городах Малоросійських під час ***смути України*** забраних»[34]. 6 травня Петро Дорошенко пише до московського воєводи Г. Ромодановського: «…Токмо узников на Москве, в ссылке и в заключении будучих, братия, приятели и кровные ***люди Украинския*** на меня досаждают…»[35]. 9 листопада 1668 р. гетьман звертався до жителів Гадяча, що «ми побачивши превратство і відступлення від присяги татар і хитру зраду, що на погибель ***Отчизни нашої*** умишляють, взнавши, з Військом Низовим зсилаємося і про ***оборону України*** однодумно промишляти почали»[36].

У зв'язку із скликанням наприкінці 1669 р. чергової польсько-московської дипломатичної комісії для підтвердження Андрусівського перемир'я гетьман Дорошенко писав (у російському перекладі): «…Пишущим и приказывающим архиерейский и весь духовный чин гетманский и все Войско Запорожское, всяк возраст людей, ***в Украине*** будучих, в Андрусово на сьезд великих послов и комисаров меж христианскими монархами назначенное место…; вы, великий боярин посол и комиссар его царского величества (О. Ордин-Нащокін. – *Т. Ч.*), умирения и престания кровопролитию ***в Украине*** настоящему желаеш, а меж монархами становя мир святый ***в Украине*** во всех мятежах утишение…; но пославше на сейм коронацейный к королю его милости и речи посполитой послов своих, отколь или целого ***успокоения Украины*** или комиссаров особных к договором с нами приятии чаем…; А на писмо ваше, дабы уведали, о чем

печалует Украина…; и ***прадавняя прежде сего за предков наших Украина***…; и теми людьми, ихже ныне имате, Украину учнем»[37]. Ще в одному посланні, яке датоване груднем 1669 р., гетьман Дорошенко пропонував перенести засідання дипломатів обох країн до Києва, який знаходився «тут в Україні»: «…А что бы токмо не в таком расстоянии, како ныне есть до Андрусова отселяя, но ***зде[сь] в Украине***, или в самом Киеве та комиссия на успокоение веры отсрочена, прежде принятия Киева в держание Его Королевского Величества и Речи Посполитой договорена была, желаем»[38].

Революційний процес політичного утвердження на теренах східних воєводств Речі Посполитої нової держави у середині XVII ст. спричинив до цікавих свідомісних та мовних явищ, зокрема великих трансформацій у сприйнятті поняття «Україна» та похідних від нього понятійних лексем правителем Війська Запорозького гетьманом Петром Дорошенком. Несподівані політичні та соціальні перетворення вплинули на словотворчі процеси у староукраїнській («руській») мові, в т. ч. започаткували виникнення оригінальних лексичних понятійних моделей, які наповнювалися патріотичною семантикою новопосталого державного утворення. Адже підлегла гетьману територія Війська Запорозького отримала сталу назву «Україна» та, окрім того, означувалася як «*Український край*», «*Українська земля*» та «*Українні городи*». Вона також усвідомлюється гетьманом і його оточенням як «*Отчизна наша Україна*», «*наша мила Отчизна*», «*наша Україна*». При цьому, «Україна» у дорошенковому дискурсі виступала не тільки як «прадавня, предків наших» історична територія («земля», «край»), але і у якості «держави», що була у політичному підпорядкуванні то «Його Королівській Милості» , або ж «Салтана Турського».

Окремим важливим питанням протягом періоду гетьманування Петра Дорошенка була проблема територіальної цілісності Війська Запорозького, що спричинило до уживання назви «Україна» поряд з такими локалізаційними означеннями як «того боку», «цього боку», «обидві сторони Дніпра» і похідними від них словоформами – «тамобічна», «цьогобічна», «тогобічна». У свою чергу, такі мовотворчі процеси викликали появу таких простих і складних «об'єднавчих» словосполучень як «*вся/уся Україна*», «*ціла Україна*», «*цілісність України*», «*вся Україна в єдності перебувала*», «*уся Україна обопільних народів Дніпра*» тощо. Цікаво, що в універсалах та офіційному листуванні Петра Дорошенка для позначення населення і станів Війська Запорозького поширюються такі мовні патріотично-локалізаційні конструкції як «*Українське поспільство*», «*Українські обиватели*», «*Українські діти*», «*Українські люди*» та «*Українські козаки*».

Примітки:

[1] Дана публікація є продовженням статті автора «Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649–1659 рр.», що була опублікована у попередньому, 15-му випуску наукового щорічника «Україна в Центрально-Східній Європі» (К., 2015). З огляду на те, що вона вик-

ликала велике зацікавлення у наукової громадськості (на інтернет-сайті Academia.edu з нею ознайомилося багато вчених з різних країн світу) автор вирішив продовжити дослідження цієї теми.

[2] У цій статті проаналізовано універсали і листи гетьмана П. Дорошенка за 1666–1669 рр.

[3] Тут і далі виділення жирним курсивом усіх понять та понятійних форм, пов'язаних зі словом «Україна» є авторськими.

[4] Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). – Рук. 402, № 47, арк. 615; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї / М. Крикун // Україна Модерна. – № 2-3. – Львів, 1999. – С. 311-349. Її детальний аналіз див. у книзі: Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / М. Крикун. – К., 2006. – С. 205-248.

[5] Король Речі Посполитої Ян II Казимир у своїх універсалах неодноразово уживав поняття «Україна» та «Українний». Наприклад, його універсал від 31. III. 1667 р. адресувався «генералу і коменданту фортець наших Українних» Стахурському, якому наказувалося, «усіляко захист України обмислити» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею (далі – Акты ЮЗР). – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 210).

[6] БМЧ Краків. – Рук. 402, арк. 615–633; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 71-75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. – С. 311-349. Див. також: Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2011.

[7] Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 59-60. Індукта (з лат. inducto – звожу) – митний податок, що збирався з купців за привезені товари у Речі Посполитій та Війську Запорозькому, право на одержання якого передавалося на відкуп.

[8] Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 115.

[9] БМЧ Краків. – Теки Нарушевича (далі – ТН), Рук. 160, № 291, арк. 4.

[10] Там само. – ТН, Рук. 161, № 2, арк. 5.

[11] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 64.

[12] БМЧ Краків. – ТН, Рук. 161, арк. 5.

[13] Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 1. – Pars. I. – Kraków, 1881. – S. 126.

[14] Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 115. Див. також: Dorosenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika / D. Dorosenko, J. Rypka. – Praha, 1933. – С. 13; Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silindar Tarihi. – Istambul, 1928. – С. 472.

[15] Цит. за: Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 145.

[16] Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 301.
[17] Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 235-236.
[18] Там же. – С. 241-242.
[19] Там же. – С. 242.
[20] Там же. – С. 249.
[21] Acta historica. – Vol. 1. – Pars. 1. – S. 333-334; Wójcik Z. Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S. 124.
[22] Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 250-251.
[23] Там же. – С. 254.
[24] Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 379.
[25] Ibid. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 384. Польською мовою: «[…] Y żeby pokoj święty ustanowiony w Ukrainie».
[26] Акты ЮЗР. – Т. VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 100.
[27] Там же. – Т. VIII. – Санкт-Петербург, 1875. – С. 6.
[28] Там же. – С. 7.
[29] Там же. – С. 24.
[30] Там же. – С. 74.
[31] Там же. – С. 115.
[32] Там же. – С. 117.
[33] Там же. – С. 152.
[34] Там же. – С. 185.
[35] Там же.
[36] Там же. – Т. VII. – С. 112.
[37] Акты ЮЗР. – Т. IX. – Санкт-Петербург, 1877. – С.95-97.
[38] Там же. – С.95-100.

Отримано: 09.10.2016 р

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ДЖЕРЕЛА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Повноцінне дослідження гетьманату Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), як і будь-якої історичної проблеми, неможливе без ретельного опрацювання джерельної бази. Серед джерел слід виокремити публікацію універсалів Петра Дорошенка (всього 49), яка здійснена І. Л. Бутичем і ґрунтується в основному на матеріалах українських архівосховищ[1]. Але біда української історії козацької доби полягає в тому, що більшість вітчизняних джерел внаслідок війн, стихійних лих тощо загинули і тому доводиться спиратися переважно на польські, російські, турецькі джерела. Але турецькі джерела важкодоступні і до